

Н. М. СОЛОГУБ
КРИНИЦЯ, КОЛОДЯЗЬ...

Щоб заходили з криниці
Люде воду пити,
Та за того, хто викопав,
Богу помолитись.

(Т. Шевченко)

Є слова давні, як життя. До них, зокрема, належать і назви місць добування, набирання води. В українців це слова *криниця*, *колодязь*.

Їх зустрічаємо ще в літописах. Так, «Повѣсть временныхъ лѣтъ» розповідає про очищення древлян водою: «кладезем і езером жертву приношаху». А в Іпатіївському списку літопису знаходимо: «Послухав Ізяслав братів своїх і пішов Ізяслав і зупинився біля Святославової криниці». Походження слів *криниця* і *колодязь* сягає ще глибшої давнини. *Криниця* — питоме слов'янське слово, яке перейшло у давньоруську мову із спільнослов'янського періоду. Пов'язують цю назву із коренем *рити* (пор. *крит*). Джерелом назви *колодязь* вважається германський відповідник *Kolding*, утворений від прикметника *kold* із значенням «холодний» (пор. німецьке *kalt*). Цей прикметник прагерманського рівня є близькоспорідненим із праслов'янськими формами *холод*, *холодний*. Діалектні назви *студня*, *студенець* мають тотожну семантичну мотивацію із словом *kolding* і виступають типологічними паралелями до нього.

Із давньоруської мови українська успадкувала обидві — *криниця* і *колодязь*. У російській закріпилося *колодец* (старослов'янське *кладезь*), у білоруській *крынiца*.

У процесі розвитку української мови слова *криниця*, *колодязь* взаємодіяли на основі семантичної спільності «назва місця добування, набирання води». Вони перехрещувалися в певних значеннях, в інших — розходилися, спеціалізувалися. Це засвідчують записи усного літературного мовлення, численні приклади із художньої літератури, публіцистика, наукові твори, офіційно-ділове мовлення. Відбивають цей процес і словникові тлумачення.

В 11-томному Словнику української мови *колодязь* кваліфікується як «захищена від обвалів зрубом вузька глибока яма, яка служить для добування води з водоносних шарів землі». В такому значенні може вживатися і слово *криниця*. Підтвердження тому — спільні мікроконтексти обох слів. Відомо, наприклад, що за способом добування води колодязі можуть бути із журавлем, із ручним гачком, коловороті. Назви тих самих атрибутів зустрічаємо в описах криниць: «Ішла із відром на коромислі до криниці, над якою стирчав журавель» (Марко Вовчок); «Дружно курились димарі хат, рипіли журавлі біля криниць» (А. Головка); «А он же бачиш: в камені криниця, Мале відерце в дзьобі журавля» (Л. Костенко). Або у Малишка — «Під жовтим виблиском зорі Скрипів колодязь в тишині». Широко вживається слово *криниця* як рівноцінне із словом *колодязь* у творчості Тараса Шевченка. Зокрема, в поемі «Москалева криниця» поет відтворює весь процес створення *криниці* — *колодязя*:

... У балку спустився
Та й викопав при долині
Глибоку *криницю*.
Не сам один, толокою.
Йому помагати
й добрі люди приходили
Криницю копати.
...І виложив цябриною,
І над шляхом в полі
Височенний хрест поставив...

У книзі Василя Скуратівського «Берегиня», де так поетично описано народний побут, читаємо: «Вимаїструвана Сидором Омельковичем *криниця* ще в перші повоєнні роки ще й досі приносить людям радість — вертається з поля жниввар чи жене череду пастух, іде або їде далекий путівник — і неодмінно кожен з них зупиниться біля *колодязя*, щоб погамувати

спрагу, відновити сили». Назви *колодязь* і *криниця* тут вживаються як тотожні, взаємозамінні. Але вже через кілька сторінок автор їх диференціює: «Історія виникнення *криниць* і *колодязів* надзвичайно цікава і сягає глибокої давнини». Пор. також у «Вершниках» Яновського: «Тоді святили царину, і золоті попи вимахували кадилами, ... і святили *криниці* і *колодязі*, і зело і воду».

Отже, крім «спільного сегмента», слова *криниця* і *колодязь* зберегли чи розвинули свої окремі значення. Так, *криниця* в українській літературній мові — це ще й назва джерела у його природному вигляді (без надбудови). До речі, в словнику Грінченка слово *криниця* тлумачиться лише як «джерело» (источник, ключ). Існує навіть сполука «ключова криниця». Тому слово *криниця* може конкретизуватися конструкціями в *полі*, в *яру* тощо. Слово ж *колодязь* частіше вживається як ознака оселі. Неглибоку копанку не назвеш колодязем, а лише криницею. За нашими спостереженнями, означення *глибокий* і особливо *вузький* асоціюються, насамперед, із словом *колодязь* (згадаймо народну пісню «Глибокий колодязь» у виконанні Ніни Матвієнко). Хоч і це спостереження не абсолютне (пор. у наведених уже рядках Шевченка): ... та й викопав при долині *глибоку криницю*. З криницею ж асоціюється найчастіше означення *чиста*, що зближується із словом «джерело», постійними епітетами до якого є прикметники *прозоре*, *чисте*, *дзеркальне* тощо.

Можна говорити і про певну територіальну закріпленість слів *криниця*, *колодязь*. Є спостереження, що слово *колодязь* характерніше для степової України. І коли очі називають бездонними, то мотивуючою ознакою метафоризації стає глибина степових колодязів, де до води добратися нелегко. А заглянеш в його глибину— дух захоплює. Але чіткої межі у територіальному вживанні слів *криниця*, *колодязь* в українській мові провести не можна.

Крім того, слово *колодязь* закріпилося у технічній сфері. Це такі термінологічні сполуки, як *артезіанський колодязь*, *буровий колодязь*, *шахтний колодязь*, *компенсаційний колодязь*, *водозбірний колодязь* тощо. З'явилися ці вживання в українській мові під впливом російської. Тому як недоречність розцінюємо сполуку «каналізаційна криниця» (пор. «...просто з щілини каналізаційної криниці випорхнув кіт»).

Слово *криниця* в українській мові, зокрема у фольклорі, художніх текстах, закріпилося як поетизм. Воно рясно обросло переносними значеннями, загальномовними і контекстуальними. Це засвідчено в численних піснях, казках, легендах, прислів'ях і приказках українців, в індивідуально-авторських вживаннях: «Треба нахилитися, щоб з криниці води напитися; З сухої криниці води не пити; У криницю воду лити — лише людей смішити; Як напився, то до криниці задом повернувся» і под. Не перерахувати публіцистичні вживання: *криниця доброти*; *криниця знань*; *криниця душі*; *криниця журби*; *висохлі криниці*; *незглибимі криниці* тощо. А хто не знає рядків: «Копав, копав криниченьку», «Ой, у полі криниченька», «Як ми сестриці коровай місили, Із семи криниць воду носили» із відомих українських пісень.

Естетизм, національне звучання слова *криниця* інколи перекривають навіть реальну вживаність цього слова, відсувають слово *колодязь*. Особливо це відчувається у художніх та публіцистичних текстах.

Криниці, *колодязі* у всіх народів споконвіку були місцями, де спілкуються люди, діляться новинами. Колоритно передано це у поезіях Пантелеймона Куліша:

Що в селі і в полі сталось,
Наш колодязь знає,
Як вода дзюрчить із цебра,
Річ не замовкає.
Про кохання і про зради,
Про тяжкі пригоди,
Про заручини щасливі,
Нужди і вигоди...

Та хіба лише новини сюди приносять люди? Тут еднаються душі, тут формується народна мораль. «Криниці мого дального села, Сповідниці мої і духівниці» — так образно охарактеризував їх сучасний поет Станіслав Чернілевський. Колодязі — криниці копали

разом, толокою. Їх освячували, з ними пов'язували магичні сили. А як оздоблюють їх українці! Як дбають про них! «Який колодязь — такий і господар»,— говориться в прислів'ї. Вода — то здавна святе для людини. Як сонце, як небо, як земля... У всіх народів назви місць добування води — символ життєдайності, невичерпності, глибини, чистоти. Для українців слова *криниця*, *колодязь* мають і національне забарвлення. Це символ України. Вони стоять в одному ряді із українськими символами *калина*, *верба*, *тополя*, *Дніпро*... Згадаймо Шевченкове: «І яр, і поле, і тополі, І над криницею верба».